

Reformaation jäljet nyky-Suomessa

Tässä katsauksessa tarkastelen kuluvaan reformaation merkivuoden teemoja: miten reformaatio¹ ja kansallisten suomalaisten identiteettien rakentuminen risteävät nyky-Suomessa.² Koska sekä identiteettien rakentumisessa että uskonnollisuuden tarkastelussa on tiettyjä teoreettisia samankaltaisuuksia, käytän pohjana Vassilis Sarogloun uskonnollisuuden universaalit -mallia.³ Näitä universaaleja ovat uskomisen, liittyminen, käyttäytyminen ja (yhteen)kuuluminen, joita kaikkia on käytetty niin uskonnollisuutta kuin sosiaalisia identiteettejä tutkittaessa.

Saroglou määrittää käsitteensä seuraavasti. Uskomisen (believing) käsittää uskon ja uskomukset johonkin yksilöä ja yhteisöä suurempaan. Tähän liittyvät myös kertomukset, joilla uskomista perustellaan. Uskomisen liittyy myös elämän merkityksellisyyteen ja tarkoitukseen. Toinen universaaleista on liittyminen (bonding). Tämä käsittää tunteet, jotka liittävät yksilön johonkin arkiset rajat ylittävään todellisuuteen, joko oman itsen ulkopuolella tai syvemmällä sisäisellä tasolla. Tähän ulottuvuuteen kuuluvat myös yksilölliset ja yhteisölliset rituaalit. Erityisesti syvä ihailun ja pelonsekaisen ihmetyksen tunne (awe) on tunnusmerkillistä tälle uskonnollisuuden ulottuvuudelle. Kolmas käsite, käyttäy-

tyminen (behaving), viittaa uskonnosta itsestään nouseviin normeihin ja moraalisiin arvoihin. Nämä arvot liittyvät useimmiten sosiaalisen järjestyksen ylläpitoon ja altruismiin. Viimeisenä on (yhteen) kuuluminen (belonging), jolla Saroglou viittaa (uskonnolliseen) ryhmäjäsenyyteen ja sen vaikutuksiin sosiaaliseen identiteettiin.

KANSALLISEN IDENTITEETIN KÄSITE

Sosiaalipsykologiassa kansallinen identiteetti liittyy laajempaan sosiaalisen identiteetin käsitteentään.⁴ Vaikka yksilöllillä on identiteettikäsitteitä (kuka ja millainen minä olen yksilönä), sosiaalinen identiteetti tarvitsee syntyäkseen sekä ryhmän että ryhmän yhteisen tulkinnan siitä, millaisesta ryhmästä on kyse.⁵ Näin yksilön sosiaalinen identiteetti koostuu

1 Tässä kirjoituksessa reformaatiota ja sen vaikutuksia käsitellään etupäässä suomalaisen luterilaisuuden yhteiskunnallisten vaikutusten kannalta.

2 Näistä kysymyksistä lisää esim. Profini2017-verkoston <http://blogs.helsinki.fi/profini2017/> valmisteilla olevassa kokoomateoksessa *On the Legacy of the Reformation in Finland: Societal Perspectives*.

3 Saroglou 2011, 1322.

4 Tajfel & Turner 1979; Verkuyten 2004.

5 Simon & Klandermans 2001.

yksilön käsityksistä omista ryhmäjäsenyyksistään eli siitä, mistä ryhmistä hän sanoo ”me” ja mistä ei, sekä ryhmän kollektiivisesta normien, arvojen, käsitysten, uskomusten ja käytäntöjen verkosta. Lisäksi tähän identiteettiin kuuluvat käsitykset ryhmän statuksesta muihin ryhmiin nähden. Ryhmäsuhteista puhutaan puolestaan silloin, kun suhdetta toisiin ihmisiin määrittelevät sosiaaliset identiteetit yksilöllisten kriteerien sijaan. Uskonollisuuden universaalien tavoin myös sosiaaliseen identiteettiin kuuluvat affektiivinen ja kognitiivinen komponentti. Sosiaalista identiteettiä rakennetaan erilaisilla tekijöillä, joille annetaan ryhmää määrittävä merkitys. Tällaisia ovat esimerkiksi yhteinen historiakäsitelmä, yhteiset tavat, kieli ja jatkuvuutta ylläpitävät traditiot. Sosiaalisen identiteetin kautta yhteisöstä tulee osa yksilön sisäistä maailmaa.⁶

Miten kansallinen identiteetti syntyy tai rakentuu? Eerika Finell ja Antero Olakivi tuovat esille sosiaalisen/kansallisen identiteetin muodostuksen kolme välttämätöntä ehtoa:⁷ (a) luokittelu, jolla ihmiset jaetaan ryhmiin, (b) uskomuksia luokiteltujen ryhmien luonteesta (millaisia ryhmät/jäsenet olemukseltaan ovat sekä luokittelulle annettu merkitys), sekä (c) ajatuksen siitä, että ryhmäjäsenyys on ihmistä määrittävä tärkeä osa.⁸ Lisäksi luokittelun ja sille annetun merkityksen tulee olla jaettuja käsityksiä tästä identiteetistä.⁹

Affektiivinen komponentti voi tuottaa myös ryhmäjäsenyyden erilaistavaa käytöstä. Sosiaalisen vertailun teorian mukaan ryhmien välisiä eroja on suurennettava maksimaalisen hyödyn saamiseksi omasta ryhmäjäsenyydestä eli vertailua pyritään tekemään niin, että se tukee sisäryhmän suosimista.¹⁰ Samaan aikaan kun sisäryhmä nähdään koostuvan yksilöistä, ulkoryhmä nähdään homogeenisempänä ja sen jäseniin suhtaudutaan kategorisoivasti (”hän on heikäläisiä, he ovat kaikki tuollaisia”). Tästä on lyhyt askel ryhmäperustaisiin stereotyyppioihin, enakkoluuloihin ja syrjintään.¹¹

USKOMINEN: MITÄ/MIHIN SUOMALAISET USKOVAT ITSESTÄÄN JA MAAILMASTAAN

Usko on sen todellisuutta, mitä toivotaan, sen näkemistä, mitä ei nähdä. Hepr. 11:1.

If men define situations as real, they are real in their consequences. Thomas’ theorem, 1928.¹²

Saroglou liittää uskomisen yksilön ja yhteisön ylittäviin kokonaisuuksiin. Ylläolevissa sitaateissa näkyvä lisäksi se, että niin uskonnollisessa kirjallisuudessa kuin sosiaalipsykologisessa tutkimuksessa tunnustetaan uskomisen käytöstä ohjaava elementti. Uskomiseen liittyy siis oletus eli jonkun asiantilan totena pitäminen. Tämän totena pitämisen seurauksia voidaan tarkastella sekä suhteessa suomalaisten käsityksiin luterilaisesta uskonnollisuudesta kuin suhteessa kansalliseen identiteettiin.

Kirkon tutkimuskeskuksen teettämässä kyselyssä noin kolmasosa (33 %) suomalaisista ilmoittaa uskovansa kristinuskon Jumalaan.¹³ Kun vastaajina oli edustava otos suomalaisista, tarkoittaa tämä, että luterilaisen reformaation opit ovat säilyttäneet elinvoimaisuutensa yllättävänkin hyvin, erityisesti ottaen huomioon, että kasvua edellisestä mittauksesta oli 6 %. Kuitenkin samaan aikaan kirkkoon kuuluu noin 73 % suomalaisista, toisin sanoen yli puolet niistä, jotka kuuluvat kirkkoon, sanovat joko uskovansa jotain muuta kuin mitä kristillinen kirkko opettaa tai uskovansa vain osittain kuten kirkko opettaa.

Tuloksista käy ilmi myös se, että kristillinen jumaluskon risteää yhteiskunnan muiden rakenteiden kanssa siinä, että se korreloi positiivisesti myönteiseen suhtautumiseen kirkon läsnäoloon julkisen vallan piiriin kuuluvissa instituutioissa.¹⁴ Toisin sanoen ne, jotka uskovat kristillisen määritelmän mukaiseen Jumalaan, pitävät hyvänä sitä, että ei-uskonolliset instituutiot, kuten koulut, eduskunta ja yliopistot, ottavat kirkon mukaan omaan toimintaansa.

Tutkimuskeskuksen tuloksissa mielenkiintoista on myös, että epäilyksen kohteena on erityisesti kuolemanjälkeinen elämä: 71 % sanoo, ettei ole varma, mitä kuoleman jälkeen tapahtuu.¹⁵ Uskon tuonpuoleinen elementti tiivistyy juuri tämänkaltaisiin kysymyksiin. Onko elämää kuoleman jälkeen eli inhimillisen kontrollin ulottumattomissa, vai onko elämän jatkuvuus nähtävissä tämänpuolisena, esimerkiksi yhteisön tai perheen jatkuvuutena? Kysymys heijastaa myös maallistumisen aikaansaama epäilystä kirkon auktoriteetista totuuden tai tiedon välittäjänä, jos tiedon perusteena on dogmi eikä

empiria. Tämä ei näytä kohdistuvan niinkään uskon moraalisiin seurauksiin vaan kaikkein vähiten aistein todennettavissa oleviin uskon kohteisiin, kuten kuolemanjälkeiseen elämään tai ylösnousemukseen. Ketola analysoi asiaa näin:

Luterilainen perinne itsessään saattaa jossain määrin se-
littää suomalaisten heikkoa uskoa tuonpuoleiseen. Pro-
testantiselle reformaatiolle oli ominaista torjuva suhtau-
tuminen taikauskoon, pyhimyskulttiin ja uskonnollisiin
ihmeisiin, minkä vuoksi erilaiset kansanomaiset tavat ja
perinteet, joiden avulla on pidetty yhteyttä kuolleisiin,
ovat luterilaisista maista käytännössä kadonneet. Kan-
sainvälisessä vertailussa suomalaiset sijoittuvat muiden
pohjoismaalaisten ohella epäuskoisimpien joukkoon, kun
kyse on ihmeistä tai kuolleiden esivanhempien ylikuon-
nollisista voimista – Seurauksena on, että kuolemanjälkei-
nen todellisuus ei enää saa ilmaisuaan arkielämään kuu-
lulina tapoina ja käytänteinä, jotka siitä muistuttaisivat,
vaan uskosta kuolemanjälkeiseen on muodostunut yhä
abstraktimpi opinkappale. Kun suhde kirkkoon opillisena
auktoriteettina heikkenee ja arkielämän kannalta uskomus
muodostuu yhä etäisemmäksi, myös käsitykset kuoleman-
jälkeisestä muodostuvat entistä epävarmemmiksi ja epä-
määräisemmiksi.¹⁶

Sosiaalipsykologisessa tutkimuksessa on todettu,
että tietoisuus kuolevaisuudesta saattaa tuottaa eri-
laisia elämän hallintaan ja merkityksellisyyteen liit-
tyviä ilmiöitä, muun muassa oman maailmankuvan
ja arvojen vahvistumista.¹⁷ Tietoisuus kuolemasta
näyttää myös jyrkentävän omaa maailmankuvaa
uhkaavien tekijöiden tuomitsemista ja vastustus-
ta.¹⁸ Näin ollen voidaan ajatella, että samaan aikaan
kun kuoleminen ja kuolemasta puhuminen siirtyvät
pois näkyvistä, vahvistuvat trendit, jotka siirtävät
uskonnon transsendentit piirteet marginaaliin.¹⁹ Ta-
loudellisen vakauden tuoma turvallisuuden tunne ja
eliniän ennusteen piteneminen vahvistavat osaltaan
kuoleman kaukaisuutta ja vähentävät transsenden-
tin uskomisen tarvetta.²⁰

Toisaalta esimerkiksi Johanna Sumiala huo-
mauttaa presidentti Koiviston hautajaisten jälkei-
sessä haastattelussa,²¹ että valtion päämiehen hauta-
jaiset muodostavat tilaisuuden, jossa yhdessä koettu
suru linkittää ihmiset suomalaisuuden tarinaan.

Luterilaisen uskomisen kehikon sijasta yhteyden
tuojaksi nousee yhteisö, yhteisen kansallisen kerto-
muksen muovaama sisäryhmä.

MITÄ KANSALLISESTA IDENTITEETISTÄ USKOTAAN?

Sosiaalipsykologian näkökulmasta usko, uskomuk-
set tai vakaumukset liittyvät enemmän yhteisön ta-
paan hahmottaa maailmaa kuin sinänsä objektiivii-
seen keskusteluun todellisuuden luonteesta. Alussa
mainittu Thomasin teoreema esittää, että tulkinta
tilanteesta määrittelee kyseisen tilanteen seurausten
suuntaa: mitä kansallisuudesta, identiteetistä ja sii-
hen liittyvistä ”itsestäänselvyyksistä” ajatellaan ei siis
ole pelkästään sisällöllinen asia, vaan sisällön vaiku-
tukset riippuvat niistä tehdyistä tulkinnoista.

Nämä tulkinnot ja niitä tukevat tarinat ovat
käytössä myös lasten sosiaalistumisessa yhteisöön-
sä ja erilaiset narratiivit rakentavat niin uskonnol-
lista kuin laajempaa kansallista identiteettiä.²² Jo
varhain omaksutaan esimerkiksi tieto siitä, mille
tai kelle hurrataan, ketä vastaan sodittiin, millaisia

6 Reicher et al 2010, 5.

7 Finell & Olakivi 2012.

8 Finell & Olakivi 2012, 148–150.

9 Jaettu käsitteitä kansallisesta identiteetistä on tutkittu
suorien menetelmien lisäksi myös mm. kuvallisin mene-
telmin. Ks. esim. Helkama & Olakivi 2014; Finell et al.
2013.

10 Turner, et al. 1987

11 Esimerkki uusimmasta tutkimuksesta Durante et al.
2017. Suomalaisesta tutkimuksesta ks. Helkama et al.
2016.

12 Thomas & Thomas 1928.

13 Silti vain vähän yli 20 % ilmoitti uskovansa Jeesuksen
ylösnousemukseen, jolloin uskon varsinainen sisältö ei
kaikilla 33 %:lla noudattane klassisen uskontunnustuk-
sen linjoja. Ketola et al. 2016, 65.

14 Ketola et al. 2016, 63.

15 Ketola et al. 2016, 67–69.

16 Ketola et al. 2016, 69.

17 Greenberg et al. 1990; Burke & Martens & Faucher
2010.

18 McGregor et al. 1998, 590.

19 Sumiala 2012.

20 Esim. Inglehart & Welzel 2005.

21 Seppälä 2017.

22 Esimerkkejä Suomesta esittelevät mm. Aslama & Pantti
2007; Vaara & Tienar 2008; Raento & Brunn 2005; Kes-
kinen 2016.

saavutuksia arvostetaan, ketkä ovat sankareita ja ketkä konnia.²³ Esimerkiksi talvisodan keskeisyyttä suomalaisessa sielunmaisemassa ruokitaan niin toistuvien rituaalein kuin koulun historian kirjojen kuvituksella.²⁴ Myös kulttuurin arvot, varsinkin uskonnolliset arvot,²⁵ siirtyvät eräänlaisena mielen ohjelmointina jo ennen kouluikää.²⁶ Tämä varhainen oppiminen nähdään syynä siihen, miksi arvoja pidetään eräänlaisina kyseenalaistamattomina itsestään-selvyyksinä.²⁷ Monet muutkin kulttuurin osat kuten kansallinen identiteetti ja siihen liittyvät oletukset omaksutaan varhain.²⁸

Eerika Finell kollegoineen on tutkinut koululaisten Suomi-kuvaa,²⁹ johon ei näytä liittyvän avointa uskonnollisuutta.³⁰ Aikuiset kuitenkin arvostavat koulujen kristillistä kasvatusta ja erityisesti Suvivirsi halutaan säilyttää osana koulujen juhlia. Selvästi siis uskonnolla – tai ainakin siihen liittyvillä rituaaleilla – on nykysuomalaisessa koulussa edelleen muitakin yhteisön koheesioita ja kulttuurista itseymmärrystä ylläpitäviä funktioita kuin vain tiukasti kristillisen maailmankuvan eteenpäin siirtäminen.³¹

Toinen esimerkki kansallisen identiteetin liittämisestä vain löyhästi luterilaiseen uskontoon ovat kuluvan merkkivuoden *Helsingin Sanomien* teemanumerot. Ne erottelevat Suomi 100 -teeman ja luterilaisuuden toisistaan siten, että Suomen muotoutumisesta kertovaan numeroon ei sisällytetä kirkon roolia, vaan ”Usko” on erillisenä teemanumerona, jossa tuodaan esille näkemyksiä luterilaisuuden vaikutuksesta yhteiskunnan rakenteisiin ja käytäntöihin.

LIITTYMINEN: MITEN JA MIHIN SUOMALAISET LIITTYVÄT YLITTÄÄKSEEN ARKISET RAJAT?

Muistelmissaan presidentti Urho Kekkonen siteeraa Jorma Eton runoa, jossa tämä määrittelee suomalaisen sellaiseksi, ”joka vastaa kun ei kysytä, kysyy kun ei vastata, ei vastaa kun kysytään.”³² Presidentin mukaan runoon tiivistyy jotain olennaista siitä, millainen suomalainen elämänmuoto on.³³ Presidentin käytössä Eton runosta tulee osa sitä identiteetin määrittelyä, jota johtajat tekevät: he antavat sisällön ja kehukset sille keitä ”me” olemme.³⁴ Presidentti tulee näin mahdollistaneeksi sen, mitä Saroglou ni-

mittää liittymiseksi: yksilöt ja yhteisöt tulevat osaksi jotain itseään suurempaa.³⁵ Benedict Anderson nimittää tätä kuvitelluksi yhteisöksi.³⁶ Käsite ei tarkoita, ettei yhteisöä olisi olemassa, vaan sitä, ettemme voi tuntea kaikkia tähän laajempaa yhteisöön, kansaan, kuuluvia jäseniä. Siksi joudumme ikään kuin kuvittelemaan ne, joita emme voi henkilökohtaisesti tuntea, ja yhteisön rajat on muokattava muutoin, esimerkiksi median keinoin. Suomessa erityisesti presidentin uudenvuodenpuheet ovat olleet kansallisen identiteetin muokkauksen välineitä ja tyyppisiä yhteisöä vahvistavia rituaaleja.³⁷

Kansallista identiteettiä vahvistetaan puheiden lisäksi muilla jaetuilla rituaaleilla, joilla tuetaan jäsenten positiivista käsitystä ryhmästään. Tällaisia ovat koulujen päättäjaiset (ja Suvivirren laulaminen), erilaiset urheilukilpailut sekä muut vastaavat tapahtumat (euroviisukarsinnat, Miss Suomi -kisat), joissa joko voittajat tai valitut edustajat ilmentävät koko yhteisön erinomaisuutta. Kirkon ja kansallisen yhteenkuuluvuuden esimerkkinä on esimerkiksi joulurauhanjulistus, jossa uskonnolliset ja kansallispatriottiset elementit sekoittuvat. Kirkon parissa rajat ylittävää yhteenkuulumista ilmentetään myös esimerkiksi arkkitehtonisin ratkaisuin,³⁸ taiteen keinoin sekä kirkoissa luettavaan kaste ja kuolinilmoituksin, joiden kautta syntymä ja kuolema tulevat osaksi yhteisön kokemusta.

Kuulumista arkiset rajat ylittävään yhteisöön edesauttavat myös suuret tunteet, kuten ihailun ja pelon sekainen ihmetys (englanniksi awe).³⁹ Tällaisen yhteisöllisen tunteen laukaisijana ovat useimmiten tavanomaisen ylittävät saavutukset, luonto ilmiöineen tai uskonnolliset kokemukset, joille on yhteistä ihmisten pienuuden tunne jonkin suuren edessä.⁴⁰

Tavanomaisuuden ylittävät suoritukset tarvitsevat yleisön, jotta ne toimivat ryhmää yhdistävänä ja rajaavana tekijänä (”me” koimme tämän ja käänteisesti ulkoryhmä eli ”he” eivät). Samalla kun ne korostavat ryhmän ainutlaatuisuutta, ne avaavat oven kysymykselle, millä tavalla te olette ainutlaatuisia. Liittyminen yhteisöä yhdistävien kokemusten tai erilaisten rituaalien kautta voi toimia myös ulkoryhmään kohdistuvien aggressioiden ponnahduslautana, mikäli kansallisen identiteetin pohjalla on

ainutlaatuisuuden korostamisen sijaan vastakkainasetteluun perustuva käsitys suomalaisuudesta.⁴¹

Kokemuksellisen kansallisen identiteetin luojana urheilulla on vahva asema.⁴² Urheiluun liitetään vahvan yhteisöllisyyden lisäksi myös erilaisia yhteisöä ja liittymistä tukevia toimia, jotka suosivat prososiaalista osallistumista. Toisaalta urheilua on kritisoitu myös luokkaerojen uusintamisesta ja eriarvoisuuden lisäämisestä.⁴³ Esimerkiksi jalkapallohuliganismiin liittyvä väkivalta on nähty ryhmäperustaisena väkivallan ja sitä kautta eräänlaisena identiteetin ilmentymänä.⁴⁴ Tässä erityisesti Richard Giulianottin sosiaalipsykologiset tutkimukset ovat olleet uraauurtavia.⁴⁵

Syvä ihailun ja pelonsekaisen ihmetyksen tunne liittyy myös uskonnollisiin kokemuksiin.⁴⁶ Uskonnollista tunnekokemusta on pyritty korostamaan erilaisin arkkitehtonisin ja rituaalisiin keinoin, joilla yhdessä tunnetun ihmetyksen kautta pyritään yhteisöllisesti olemaan kosketuksessa jumalalliseen todellisuuteen.⁴⁷ Tällä tavalla yhteisö samalla liittyy osaksi jotain yhteisön rajat ylittävää suurempaa kokonaisuutta, mikä vahvistaa keskinäistä koheesiota. Luonnossa on mahdollista kokea samanlaista pienuuden tunnetta suuruuden edessä kuin mihin uskonnollisella arkkitehtuurilla pyritään.⁴⁸ Suomalaisessa runoudessa luontoon liitetään myös avoimen uskonnollisia tunteita kuten Immi Hellenin tunnetussa Paimenpoika-runossa, jossa ”metsä kirkkoni olla saa”.

Avoimeksi jää se, kuinka paljon luterilaisen jumalanpalveluksen koetaan nykyisin synnyttävän tällaisia tunteita ja onko se edes tavoitteena. Tarvitaan lisää tutkimusta sekä siitä, millaisia tunteita nyky-Suomessa koetaan suhteessa uskonnolliseen ja kansallisiin ryhmäjäsenyyksiin, että näitä tunteita eteenpäin siirtävistä, yhteisyyttä vahvistavista rituaaleista. Kansallisen identiteetin ja muiden uskonnollisten yhteisöjen kuin evankelis-luterilaisen kirkon välisiä yhteyksiä ei ole tietääkseni Suomessa tutkittu.

KÄYTTÄYTYMINEN: MILLAINEN ON HYVÄ SUOMALAINEN?

Arvot vastaavat kysymykseen, mikä on tärkeää tai toivottavaa ja kuvastavat näin toivottavia asiantiloja ja toivottavaa käytöstä.⁴⁹ ”Hyvä suomalainen” on siis

sellainen, joka toimii ”hyvien suomalaisten arvojen” mukaisesti. Mitä ne sitten ovat? Viimeaikaisten tutkimusten mukaan suomalaisen yhteiskunnan ytimessä olevat arvot ovat rehellisyys, luottamus ja luotettavuus, työntekeminen, mielipiteen vapaus, sivistyksen ja koulutuksen korkea arvostus, yksimielisyyden tavoittelu sekä kansalaisten tasa-arvo.⁵⁰

Kirkon tutkimuskeskuksen tutkimuksessa todettiin, että valtaosa suomalaisista on edelleen niin sanottujen luterilaisten arvojen kannalla, joina pidettiin esimerkiksi miesten ja naisten tasa-arvoa, vastuunkantoa muista ihmisistä ja yhteisen hyvän edistämistä, lainkuuliaisuutta ja työntekoa.⁵¹ Nämä arvot ovat tyypillisiä myös muille Pohjoismaille. Niiden pohjalle

23 Liu & Hilton 2005.

24 Hakoköngäs & Sakkilainen 2016.

25 Knafo & Schwartz 2009.

26 Hofstede & Hofstede & Minkov 2010.

27 Maio & Olson 1998, 294.

28 Barrett 2013.

29 Finell & Zogmaister 2015; Graf & Bilewicz & Finell & Geschke 2013; Finell & Liebkind 2010.

30 Toisaalta ks. Tirri 2011.

31 Kärki 2015.

32 Kekkonen 1975.

33 Vrt. Finell & Olakivi 2012.

34 Portman 2014. Haslam, Reicher & Platow (2011, 143) liittävät tällaisen määrittelyvallan osaksi johtajan ryhmänsä rajoja muokkaavaa ja vahvistavaa työtä.

35 Saroglou 2011, 1322.

36 Anderson 1991.

37 Ensimmäistä kertaa presidentin uudenvuoden puhe pidettiin vuonna 1935, jolloin presidentti Svinhufvud puhui sovinnollisuuden viikon päätteeksi. Viikkoa vietettiin nimenomaan kansallisen yhtenäisyyden voimistamiseksi. Syrjämaa 2003; Portman 2014.

38 Kieckhefer 2008.

39 Keltner & Haidt 2003.

40 Stellar et al 2017. Keltner & Hardt 2003.

41 Finell & Olakivi & Liebkind & Lipsanen 2013.

42 Tomlinson & Young 2006,

43 Aaltonen, Berg & Ikäheimo 2006; Berg 2006.

44 Mael & Ashforth 2001.

45 Esim. Giulianotti 2015.

46 Keltner & Haidt 2003, 298–299.

47 Emmons 2005, 241–242; Saroglou & Buxant & Tilquin 2008; Riis & Woodhead 2010.

48 Keltner & Haidt 2003, 303.

49 Schwartz 1992.

50 Esim. Helkama 2015; Puohiniemi 2002, 2006; Pohjanheimo 2005.

51 Ketola et al. 2016, 49–61.

on rakentunut yhteispohjoismainen hyvinvointivaltiomalli, eräänlainen sosiaalidemokraattinen versio luterilaisuudesta,⁵² jossa yhteisvastuun ja yhteistyön itsestäänselvyys mahdollistaa kaiken. Kaikki edellä mainitut arvot ovat lisäksi sellaisia, joiden edistäminen lisää yhteiskunnan vakautta, kuten Suomen sijoittuminen maailman vakaimmaksi valtioksi osoittaa.⁵³

Miten näihin arvoihin on päädytty? Niiden voidaan katsoa tulleen osaksi suomalaista yhteiskuntaa valistuksen ajan luterilaisen tulkinnan terävöittäminä.⁵⁴ Aika, jolloin Suomi oli osa Venäjän ortodoksisista keisarikuntaa, oli kansallisen identiteetin ja arvojen kannalta tärkeää.⁵⁵ Aleksanteri I:n vahvistettua hallitsijan vakuutuksessaan, ettei hän aikonut muuttaa kansan lakeja tai uskontoa, luterilaisuudesta alkoi kutoutua se elementti, jolla suomalaiset erotautuvat muista Venäjän alamaista kansoista. Kansallisen ryhmäidentiteetin ytimeen alkoi muotoutua luterilaisuuden sävyttämä ydinaines. Tätä kehitystä vahvistivat erityisesti keisarin nimissä vuosittain toistuneiden rukouspäiväjulistusten muotoilut, joissa hyvän suomalaisen määritelmään liitettiin luterilaisuus ja siihen linkitetyt hyveet.⁵⁶

Ortodoksinen keisari, kansallinen eliitti ja luterilainen kirkko toimivat ja puhuivat kaikki yhden-suuntaisesti määritellessään hyvän kristityn ja siis kansalaisen ominaisuuksia. Niinpä kansalaisen ja luterilaisen määritelmät sekoittuivat eikä Suomeen muodostunut 1800-luvulla kahta erillistä identiteettiä, edes voimakkaasta työväen liikkeestä ja sosialistisesta ideologiasta huolimatta. Suomen itsenäistyttyä tätä yhteenkietoutumaa ei purettu. Vaikka uskonnonvapauslaki astui voimaan vuonna 1923, jäivät nimenomaan luterilaisuuden tulkinnat siitä, millainen on hyvä ihminen, vaikuttamaan kansakunnan kulttuuriseen maastoon.

Luterilaisen etiikan mukaan valtion kutsumus on huolehtia kansalaisistaan, kansalaisten kutsumus on tehdä työtä, maksaa veroja ja näin osallistua yhteisen hyvän rakentamiseen.⁵⁷ Niinpä yksi voimakaimmista luterilaisen arvokäsitysten vaikutuksista suomalaisuuteen liittyy työn arvostukseen.⁵⁸ Tutkimusten mukaan monissa muissa maissa työn tekeminen liitetään menestykseen ja suoriutumiseen, mutta Suomessa vallitsevaa on työlle annettava itseisarvo.⁵⁹ Tässä luterilaisuuden on katsottu eroavan

Calvinin mukaan nimetystä protestanttisuudesta, jossa menestys ja kova työnteko liitetään tiukemmin yhteen.⁶⁰

Työn arvoihin liittyy myös rehellisyyden korostaminen erityisesti palkasta perittävien verojen maksamisen muodossa. Kun työllä on suomalaisessa kontekstissa ollut itseisarvoinen asema, eikä työnteolla ole perinteisesti tavoiteltu niinkään rikkautta kuin kohtuullista toimeentuloa itselle, on kohtuullisiksi koettujen verojen maksaminenkin tullut osaksi hyvän kansalaisen tunnusmerkkejä. Suuri osa suomalaisia kannattaa edelleen verojen maksua hyvinvointivaltion turvaamiseksi.⁶¹

Vaikka uskonnollisuuteen usein liitetään käsitteitä esimerkiksi prososiaalisuudesta (ja siten hyvänä ihmisenä olemisesta), uskonnollisuus ei erillisenä arvona näytä olevan osa suomalaista hyvän ihmisen tunnusmerkkejä.⁶² Avuliaisuus oli kuitenkin korkealla sijalla edellä mainituissa arvotutkimuksissa, mutta sitä ei välttämättä yhdistetä uskonnollisuuteen. Suomalaiset eivät näytä ajattelevan, että uskonnollisuus tekisi ihmisestä hyvän tai vähemmän taipuvaisen pahaan. Uskomisen sijasta ihmistä arvioidaan tekojen mukaan, minkä osalta Suomi poikkeaa muiden maiden trendeistä.⁶³

YHTEEN KUULUMINEN: MILLAISEN RYHMÄN SUOMALAISET MUODOSTAVAT?

Miten kansa muodostetaan? Tsekkiläisen yhteiskuntatieteilijän Miroslav Hrochin mukaan suurin osa 1900-luvun alussa itsenäistyneistä valtioista on muodostunut seuraavaa kaavaa noudattaen.⁶⁴ Ensin on vähemmistö aktivisteja, jotka alkavat rakentaa identiteettiä muun muassa yhteisen kielen, uskonnon, historian tai geneettisten siteiden perustalle.⁶⁵ Seuraavassa vaiheessa nämä edelläkävijät koettavat voittaa oman (etnisen tai kielellisen) ryhmänsä puolelleen. Viimeisenä enemmistö kansasta tulee mukaan kansalaisliikkeeseen, jossa jokaisella siivellä on oma ohjelmansa ja omat tavoitteensa osana yhteistä, suurempaa kokonaisuutta. Hrochin mielestä myös itsenäistä valtiota rakentavien ihmisten keskinäinen tasa-arvo on välttämätön elementti itsenäisyyden toteutumiseksi.⁶⁶

Suomessa, jossa kielellinen yhtenäisyys tai poliittinen ideologia ei ollut kansaa määrittelevä tai

yhtenäistävä tekijä, luterilaisuus oli myös kielirajat ylittävä yhteinen nimittäjä. Kirkkoon kuului vielä uskonnonvapauslain jälkeenkin miltei koko väestö.⁶⁷ Maan ja kansan yhdistämiseen maantieteellisillä rajoilla muokkaa myös vahvasti identiteettiä. Suomikuvaa oli rakennettu erityisesti maantieteellisenä konstruktiona autonomian ajalla monin eri tavoin, jolloin suomalaisiksi miellettiin ne, jotka asuivat tällä maantieteellisellä alueella. Tästä maantieteellisen kansalaisuuden tai ryhmäjäsenyyden periaatteista ei olla luovuttu itsenäisyydenkään aikana, sillä esimerkiksi sosiaalietuuksien ja kuntien velvoitteiden perusteissa kotipaikka määrittelee yhä monet saatavat etuudet.⁶⁸ Myös kansalaisuuden saamiseen tarvitaan monen vuoden melko yhtäjaksoinen oleskelu Suomessa.

Yhteenkuulumisen välikappaleena Suomessa on korostettu erityisesti tasa-arvoon pohjautuvaa konsensusta eli yksimielisyyttä. Se on ollut tunnusomaista myös poliittisen kansallisen identiteetin muodostumiselle sekä poliittiselle toiminnalle yleensä, lainvalmistelukäytäntöjä myöten. Lakeja valmistellaan valiokunnissa ja komiteoissa, joissa oppositio ja hallituspuolueet yhdessä neuvottelevat lakiehdotukset eduskunnan täysistuntoon tuotaviksi, mikä tarjoaa foorumin konsensuksen etsimiselle yli puolue- ja ohjelmarajojen.⁶⁹

Konsensuksen ytimessä on ajatus valjastaa kaikki saman päämäärän edistämiseen henkilökohtaisista eduista ja mielipiteistä riippumatta. Retorisena keinona tätä käytetään edelleen,⁷⁰ joska se ei enää saa osakseen yhtä kritiikitöntä vastaanottoa. Ennen viime sotia ja niiden jälkeisen jälleenrakennuksen aikaan tätä yhtenäisyyttä tavoiteltiin ja sillä koettiin motivoitua koko kansa kestävästi niukkuutta yhteisen hyvän edistämisen nimissä ”ketään ei jätetä”-periaatteella.⁷¹

Konsensuksen korostamisesta on tullut kulttuurinen arvo, jolla on vaikutusta uskonnollisuuteenkin. Esimerkiksi kaikkein myötämielisimmin moskeijoiden läheisyyteen suhtautuivat ne, jotka tuntevat itsensä kaikkein eniten luterilaisiksi.⁷² Konsensusta ei siis haeta mielipiteiden samankaltaisuudesta tai uskon sisällöstä vaan toiminnan yhteisistä päämääristä, kuten poliittisessa konsensuksessakin.

LOPUKSI

Tämän artikkelin tavoitteena on ollut tuoda laeva yleiskatsaus reformaation ja kansallisen identiteetin risteymiin Suomessa erityisesti yhteiskuntatieteellisen ja tarkemmin sosiaalipsykologisen tutkimuksen valossa. Tutkimusta tarvitaan eittämättä lisää, erityisesti monitieteistä tutkimusta, sillä näin laaja-alaiseen analyysiin ei yhdellä tieteenalalla ole kaikkia vastauksia. Kiinnostavia avauksia ovat esimerkiksi taloustieteilijöiden ja kielitieteilijöiden pohdinta siitä, miten kaikin tavoin reformaatio ja se mitä Suomeksi tai suomalaisiksi mielletään liittyvät toisiinsa.⁷³

Reformaation vaikutukset ovat monissa yhteiskunnan syvärakenteissa edelleen nähtävillä.

52 Markkola & Neumann 2014; Nelson 2017.

53 Fragile State Index 2017, <http://fundforpeace.org/fsi/data/> (27.8.2017).

54 Ihalainen 2005.

55 Portman 2014, Portman 2017.

56 Portman 2017. Ruotsissa vastaavasti esim. Östlund 2007.

57 Nelson 2017, 119; Ketola 2016, 50.

58 Luterilaisesta työn käsityksestä ks. myös Ketola 2016, 57–61.

59 Esim. Ros & Schwartz, & Surkiss 1999, Suomen osalta Myyry & Helkama 2001; Schwartz 2011; Hirvelä & Helkama 2011.

60 Nelson 2017, 131.

61 <http://www.vision-europe-summit.eu/survey> (29.8.2017).

62 Ks. Stamatoulakis 2013; Tsang & Rowatt & Shariff 2015.

63 Gervais et al. 2017.

64 Hroch 1996.

65 Hrochin mallissa uskonnolla ei ole sen merkittävämpää osaa kuin esimerkiksi yhteisellä historialla, mutta se on osa valtion rakentumista.

66 Hroch 1996.

67 Tilastokeskus, http://tilastokeskus.fi/tup/suoluk/suoluk_vaesto.html#vaestorakenne (20.8.2017)

68 Esimerkiksi sosiaalipalvelut on sidottu kuntien tuotetuiksi, ks. Sosiaalihuoltolaki, Finlex 1301/2014.

69 Rinne 2010.

70 Tilli 2017.

71 Portman 2014.

72 Ketola 2016, 83.

73 Sinnemäki & Saarikivi (painossa).

lä.⁷⁴ Näyttää siltä, että erityisesti käyttäytymistä ohjaavat arvot kantavat luterilaisen maailmankuvan jälkiä suomalaisessa arjessa. Arvotutkimuksessa todetaan yleisesti arvojen muutoksen olevan hidasta myös siksi, että arvot muokkaavat niitä instituutioita, jotka välittävät arvoja seuraaville sukupolville.⁷⁵ Ottaen huomioon Pohjoismaiden menestyksen hyvinvointivaltioina ja vakaina turvalisina yhteiskuntina on toivottavaa, että kansallisen identiteettien ja reformaation jäljet jatkossakin ris-teävät.

Anneli Portman, valtiot, tri
 anneli.portman@helsinki.fi

KIRJALLISUUS

Aaltonen, Sanna & Berg, Päivi & Ikäheimo, Salla

2015 ”Nuoret luukulla: Kolme näkökulmaa syrjäytymiseen ja nuorten asemaan palvelujärjestelmässä”. *Tutkimuksesta tiiviisti* 3. Helsinki: Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.

Anderson, Benedict

1991 *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Aslama, Minna & Pantti, Mervi

2007 ”Flagging Finnishness: Reproducing National Identity in Reality Television.” *Television & New Media* 8:1, 49–67.

Barrett, Martyn.

2013 *Children’s Knowledge, Beliefs and Feelings about Nations and National Groups*. Hove: Psychology Press.

Berg, Päivi

2006 ”Liikuntatuntien kapteenivalintatilanne oppilaiden hierarkioiden rakentajana.” *Kasvatus* 37, 2.

Burke, Brian L. & Martens, Andy & Faucher, Eric H.

2010 ”Two Decades of Terror Management Theory: A Meta-analysis of Mortality Salience Research.” *Personality and Social Psychology Review* 14:2, 155–195.

Durante, Federica & Fiske, Susan T. & Gelfand, Michele J. & Crippa, Franca & Suttora, Chiara & Stillwell, Amelia & Asbrock, Frank

2017 ”Ambivalent Stereotypes Link to Peace, Conflict, and Inequality across 38 Nations.” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 201611874.

Edge, Alan

2012 *Faith of Our Fathers: Football as a Religion*. New York: Random House.

Emmons, Robert A.

2005 ”Emotion and Religion.” *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. Ed. Raymond F. Paloutzian & Crystal L. Park. New York: Guilford, 235–252.

Finell, Eerika & Liebkind, Karmela

2010 ”National Symbols and Distinctiveness: Rhetorical Strategies in Creating Distinct National Identities.” *British Journal of Social Psychology* 49:2, 321–341.

Finell, Eerika & Olakivi, Antero

2012 ”Paikkaidentiteetit pyhtäläisen ajan pyörteessä.” *Pyhtää – yhteiskunnallinen ja psykologinen muutos: Sosiaalipsykologista seurantatutkimusta 1975–2007*. Toim. Klaus Helkama & Antero Olakivi. Sosiaalitie-tteen laitoksen julkaisuja 2012:19. Helsingin yliopisto, 147–166.

Finell, Eerika & Olakivi, Antero Olakivi & Liebkind, Karmela & Lipsanen, Jari

2013 ”Does It Matter How I Perceive My Nation? National Symbols, National Identification and Attitudes toward Immigrants.” *Scandinavian Journal of Psychology* 54:6, 529–535.

Finell, Eerika & Portman, Anneli & Silfver-Kuhalampi, Mia

”Christianity as a Criterion of Nation in Finland among Upper Secondary School Students in 2002, 2008 and 2014.” *On the Legacy of the Reformation in Finland: Societal Perspectives*. Ed. K. Sinnemäki & A. Portman & J. Tilli & R. H. Nelson. Studia Fennica Historica. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, painossa.

Finell, Eerika & Zogmaister, Cristina

2015 ”Blind and Constructive Patriotism, National Symbols and Outgroup Attitudes.” *Scandinavian Journal of Psychology* 56:2, 189–197.

Gervais, Will M. & Xygalatas, Dimitris & McKay, Ryan T. & van Elk, Michiel & Buchtel, Emma E. & Aveyard, Mark & Schiavone, Sarah R. & Dar-Nimrod, Ilan & Svedholm-Häkkinen, Annika M. & Riekkki, Tapani & Kundtová Klocová, Eva & Ramsay, Jonathan E. & Bulbulia, Joseph

74 Ketola 2016; Helkama 2015.

75 Schwartz 1994.

- 2017 "Global Evidence of Extreme Intuitive Moral Prejudice against Atheists". *Nature Human Behaviour* 1, doi:10.1038/s41562-017-0151
- Giulianotti, Richard
- 2015 *Sport: A Critical Sociology*. Cambridge: Polity.
- Graf, Sylvie & Bilewicz, Michal & Finell, Eerika & Geschke, Daniel
- 2013 "Nouns Cut Slices: Effects of Linguistic Forms on Intergroup Bias". *Journal of Language and Social Psychology* 32:1, 62–83.
- Greenberg, Jeff & Pyszczynski, Tom & Solomon, Sheldon & Rosenblatt, Abram & Veeder, Mitchell & Kirkland, Shari & Lyon, Deborah
- 1990 "Evidence for Terror Management Theory II: The Effects of Mortality Salience on Reactions to Those Who Threaten or Bolster the Cultural Worldview". *Journal of Personality and Social Psychology* 58:2, 308–318.
- Hakoköngäs, Eemeli & Sakki, Inari
- 2016 "Visualized Collective Memories: Social Representations of History in Images Found in Finnish History Textbooks". *Journal of Community & Applied Social Psychology* 26:6, 496–517.
- Helkama, Klaus
- 2015 *Suomalaisten arvot: Mikä meille on oikeasti tärkeää?* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Helkama, Klaus & Myllyniemi, Rauni & Liebkind, Karmela & Ruusuvuori, Johanna & Lönnqvist, Jan-Erik & Hankonen, Neli & Mähönen, Tuuli Anna & Jasinskaja-Lahti, Inga & Lipponen, Jukka
- 2016 *Johdatus sosiaalipsykologiaan*. Helsinki: Edita
- Hirvelä, Shari & Helkama, Klaus
- 2011 "Empathy, Values, Morality and Asperger's Syndrome". *Scandinavian Journal of Psychology* 52:6, 560–572.
- Hofstede, Geer & Hofstede, Gert Jan & Minkov, Michael
- 2010 *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York: McGraw-Hill.
- Hroch, Miroslav
- 1996 "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe". *Mapping the Nation*. Ed. Gopal Balakrishnan. London: Verso, 78–97.
- Ihalainen, Pasi
- 2005 *Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch, and Swedish Public Churches, 1685–1772*. Studies in Medieval and Reformation Traditions 109. Leiden: Brill.
- Inglehart, Ronald & Welzel, Christian
- 2005 *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kekkonen Urho,
- 1975 *Suomalainen elämänmuoto*. <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/8302/TMP.objres.4598.html?sequence=1> (14.8.2017)
- Keltner, Dacher & Haidt, Jonathan
- 2003 "Approaching Awe, a Moral, Spiritual, and Aesthetic Emotion". *Cognition & Emotion* 17:2, 297–314.
- Keskinen, Suvi
- 2016 "From Welfare Nationalism to Welfare Chauvinism: Economic Rhetoric, the Welfare State and Changing Asylum Policies in Finland". *Critical Social Policy* 36:3, 352–370.
- Ketola, Kimmo & Hytönen, Maarit & Salminen, Veli-Matti & Sohlberg, Jussi & Sorsa, Leena (toim.)
- 2016 *Osallistuva luterilaisuus: Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Ketola, Kimmo
- 2016 "Luterilainen usko nykyajan Suomessa". *Osallistuva luterilaisuus: Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015*. Toim. Kimmo Ketola & Maarit Hytönen & Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg & Leena Sorsa. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 47–87.
- Kieckhefer, Richard
- 2008 *Theology in Stone: Church Architecture from Byzantium to Berkeley*. Oxford: Oxford University Press.
- Knafo, Ariel & Schwartz, Shalom H.
- 2009 "Accounting for Parent-Child Value Congruence: Theoretical Considerations and Empirical Evidence". *Cultural Transmission: Psychological, Developmental, Social, and Methodological Aspects: Culture and Psychology*. Ed. U. Schönplüg. New York: Cambridge University Press, 240–268.
- Kärki, Ilari
- 2015 Uusliberalismia vai ei? Suomalaista perusopetusta koskevien koulutuspoliittisten kasvatus- ja opetustavoitteiden arvot vuosina 1994–2012 Shalom Schwartzin arvoteorian valossa. Diss. Helsingin yliopisto: Käyttätymistieteellinen tiedekunta, Opettajainkoulutuslaitos.

- Liu, James H. & Hilton, Denis J.
2005 "How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and Their Role in Identity Politics". *British Journal of Social Psychology* 44:4, 537–556.
- Mael, Fred A. & Ashforth, Blake E.
2001 "Identification in Work, War, Sports, and Religion: Contrasting the Benefits and Risks". *Journal for the Theory of Social Behaviour* 31:2, 197–222.
- Maio, Gregory R. & Olson, James M.
1998 "Values as Truisms: Evidence and Implications". *Journal of Personality and Social Psychology* 74:2, 294–311
- Mampe, Birgit & Friederici, Angela D. & Christophe, Anne & Wermke, Kathleen
2009 "Newborns' Cry Melody Is Shaped by Their Native Language". *Current Biology* 19: 23, 1994–1997
- Markkola, Pirjo & Naumann, Ingela K.
2014 "Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison". *Journal of Church and State* 56:1, 1–12.
- McGregor, Holly A. & Lieberman, Joel D. & Greenberg, Jeff & Solomon, Sheldon & Arndt, Jamie & Simon, Linda & Pyszczynski, Tom
1998 "Terror Management and Aggression: Evidence that Mortality Salience Motivates Aggression against Worldview-threatening Others." *Journal of Personality and Social Psychology* 74:3, 590–610.
- Myrsky, Liisa & Helkama, Klaus
2001 "University Students' Value Priorities and Emotional Empathy". *Educational Psychology* 21:1, 25–40.
- Nelson, Robert H.
2017 *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Niemelä, Kati
2015 "No Longer Believing in Belonging: A Longitudinal Study of Finnish Generation Y from Confirmation experience to Church-leaving". *Social Compass* 62:2, 172–186.
- O'Neill, Sean P.
2015 "Sapir-Whorf Hypothesis". *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. doi:10.1002/9781118611463.wbids086, 1–10.
- Portman, Anneli
2014 *From Might to Mandate: Values in Rulers Public Speeches in Finland 1809-2000*. Diss. University of Helsinki: Publications of the Department of Social Research.
- 2017 "A Good Finn is a Good Lutheran: The Czars' Prayer Day Declarations 1809–1917 as Shapers of National Identity in Finland". *Proceedings of 29th Congress of Nordic Historians Aalborg, 15–18 August 2017. Vol. 3: Efter Reformationen / After the Reformation*. Ed. Kari G. Hempel & Poul Duedahl & Bo Poulsen. Aalborg: Aalborg University Press, 156–187.
- Pohjanheimo, Esa
2005 "Pysyvää ja eriytyvää: Arvomutoksia Suomessa 1970-luvulta nykypäivään". *Arvot, moraali ja yhteiskunta: Sosiaalipsykologisia näkökulmia yhteiskunnan muutokseen*. Toim. Anna-Maija Pirttilä-Backman & Marja Ahokas & Liisa Myrsky & Susanna Lähteenoja. Helsinki: Gaudeamus, 237–257.
- Puohiniemi, Martti
2002 *Arvot, asenteet ja ajankuva: Opaskirja suomalaisen arkielämän tulkintaan*. Espoo: Limor.
2006 *Täsmäelämän ja uusyhteisöllisyyden aika*. Espoo: Limor.
- Raento, Pauliina & Brun, Stanley D.
2005 "Visualizing Finland: Postage Stamps as Political Messengers". *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 87:2, 145–164.
- Reicher Stephen & Spears, Russell & Haslam, S. Alexander
2010 "The Social Identity Approach in Social Psychology". *Sage Identities Handbook*. Ed. M. S. Wetherell & C. T. Mohanty. London: Sage, 45–62.
- Riis, Ole & Woodhead, Linda
2010 "Introduction". *A Sociology of Religious Emotion*. Oxford: Oxford University Press, 1–10.
- Rinne, Jenni
2010 "Edustuksellisuus ja deliberaatio eduskunnan valio-kuntatutkimuksessa". *Politiikka* 52:3, 195–205.
- Ros, Maria & Schwartz, Shalom H. & Surkiss, Shoshana
1999 "Basic Individual Values, Work Values, and the Meaning of Work". *Applied Psychology* 48:1, 49–71.
- Saroglou, Vassilis
2011 "Believing, Bonding, Behaving, and Belonging: The Big Four Religious Dimensions and Cultural Variation". *Journal of Cross-Cultural Psychology* 42:8, 1320–1340.
- Saroglou, Vasilis & Buxant, Coralie & Tilquin, Jonathan
2008 "Positive Emotions as Leading to Religion and Spirituality". *Journal of Positive Psychology* 33:3, 165–173.
- Schwartz, Shalom H.
1992 "Universals in the Content and Structure of Values:

- Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries”. *Advances in Experimental Social Psychology* 25,1–65.
- 1994 ”Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?” *Journal of Social Issues* 50:4, 19–45.
- 2011 *Kulttuuriset arvo-orientaatiot: Kansallisten erojen luonne ja seuraukset*. Suom. Martti Puohiniemi. Espoo: Limor.
- Seppälä, Olli
- 2017 ”Tutkija: Koiviston hautajaisissa ihmiset jättivät hyvästit myös hyvinvointivaltiolle”. *Kotimaa24* 30.5.2017. <https://www.kotimaa24.fi/artikkeli/tutkija-koiviston-hautajaisissa-ihmiset-jattivat-hyvastit-myos-hyvinvointivaltiolle/?katselukoodi=b9282294baf7e115e792f9cba4e40316332e01b3f8a06dff3f49d6a9263c8e08> (18.8.2017).
- Simon, Bernd & Klandermans, Bert
- 2001 ”Toward a Social Psychological Analysis of Politicized Collective Identity: Conceptualization, Antecedents, and Consequences”. *American Psychologist* 56, 319–331.
- Sinnemäki, Kaius & Nelson, Robert H. & Portman, Anneli & Tilli, Jouni
- ”The Legacy of Lutheranism in a Secular Nordic Society: An introduction”. *On the Legacy of the Reformation in Finland: Societal Perspectives*. Ed. K. Sinnemäki & A. Portman & J. Tilli & R. H. Nelson. Studia Fennica Historica. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, painossa.
- Sinnemäki, Kaius & Saarikivi, Janne
- ”Sacred Language: Religion, Reformation, Nationalism, and Linguistic Culture”. *On the Legacy of the Reformation in Finland: Societal Perspectives*. Ed. K. Sinnemäki & A. Portman & J. Tilli & R. H. Nelson. Studia Fennica Historica. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, painossa.
- Stamatoulakis, Klearhos K.
- 2013 ”Religiosity and Prosociality”. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 82, 830–834.
- Sumiala, Johanna
- 2012 ”Ritualising Death in the Media: Symbolic Immortality, the Immanent Frame, and School Shootings”. *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives*. Ed. Stig Hjarvard & Mia Lövheim. Gothenburg: Nordicom, 109–125.
- Syrjämaa, Taina
- 2003 *Vallan juhlat: Juhlivan vallan kulttuuri antiikista nykypäivään*. Turku: Kirja-Aurora
- Tajfel, Henri & Turner, John C.
- 1979 ”An Integrative Theory of Intergroup Conflict”. *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Ed. W. G. Austin & S. Worchel. Monterey, CA: Brooks, 33–47.
- Thomas, William Isaac & Thomas, Dorothy Swaine
- 1928 *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.
- Tilli, Jouni
- 2017 *Miten puhumme kun puhumme politiikkaa?* Helsinki: Atena.
- Tirri, Kirsi
- 2011 ”Holistic School Pedagogy and Values: Finnish Teachers’ and Students’ Perspectives.” *International Journal of Educational Research* 50:3, 159–165.
- Tomlinson, Alan & Young, Christopher (ed.)
- 2006 *National Identity and Global Sports Events: Culture, Politics, and Spectacle in the Olympics and the Football World Cup*. New York: State University of New York Press.
- Tsang, Jo-Ann & Rowatt, Wade C. & Shariff, Azim
- 2015 ”Religion and Prosociality”. *The Oxford Handbook of Prosocial Behavior*. doi: 10.1093/oxford-hb/9780195399813.013.013.
- Turner, John C. & Hogg, Michael A. & Oakes, Penelope J. & Reicher, Stephen D. & Wetherell, Margaret S.
- 1987 *Rediscovering the Social Group: A Self-categorization Theory*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Vaara, Eero & Tienar, Janne
- 2008 ”A Discursive Perspective on Legitimation Strategies in Multinational Corporations”. *Academy of Management Review* 33:4, 985–993.
- Verkuyten, Maykel
- 2005 *The Social Psychology of Ethnic Identity*. Hove: Psychology Press.
- Östlund, Joachim
- 2008 *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratin genombrott*. Lund: Sekel.